

Steen- en pannenbakkerijen langs de Vecht (1)

Sinds een jaar geleden de actiegroep „De laatste Panoven” aan de noodbel begon te trekken, omdat de nog resterende panoven aan de Vecht te Oud-Zuilen met afbraak werd bedreigd, hebben talrijke briefjes en telefoontjes de groep bereikt, waarin adhesie werd betuigd. Zelfs de minister nam het op voor de panoven en de Bond Heemschut stelde voor er een museum van te maken. Een poging om een stichting te vormen, mocht tot nu toe echter niet slagen. Inmiddels heeft ons een uitvoerig artikel bereikt van de heer F. H. Landzaat met medewerking van mej. dr. J. Hollestelle, dat talrijke interessante bijzonderheden geeft over steen- en pannenbakkerijen langs de Vecht. Wegens zijn lengte zullen wij dit artikel in enkele afleveringen plaatsen.

In de tweede helft van de twaalfde eeuw, tussen 1160 en 1200, is in noordwest Europa het bakken van stenen vrij snel alom in gebruik gekomen. Kloosterlingen, met hun internationale contacten, hebben stellig veel bijgedragen tot de verbreiding van de nieuwe uitvinding. Vooral de Cisterciënsers hebben overal waar ze zich vestigden, de steenbakkerij en de baksteenbouwkunst bevorderd; ook in ons land. Het is echter niet bekend waar en wanneer hier precies de eerste middeleeuwse kloostermoppen gebakken zijn; misschien wel in Friesland. Daar was de aanvoer van tufsteen immers nog bezwaarlijker dan in het midden van ons land. Want voor de bouw van kerken en kastelen voerde men dit materiaal met scheepsladings aan uit het Eifelgebied.

De maat van de oudste middeleeuwse bakstenen werd mede bepaald door de afmeting van de toen gangbare tufsteenblokken. Men trachtte bij het stenen bakken de natuursteen min of meer na te maken, ook in het formaat. Aanvankelijk werden tufsteen en baksteen wel samen verwerkt en dan moesten ze niet te ongelijk van model zijn.¹

Reusachtige blokken

Om een goede indruk te krijgen van deze reusachtige gebakken „blokken” kan men nu een kijkje nemen in de tuin voor het Utrechtse archiefgebouw aan de Alexander Numankade; hier is een stuk muur neergelegd dat is gevonden in de bouwput van het Nieuwe V. en D.-gebouw bij het Vreeburg. Dit metselwerk zal behoord hebben tot een gebouw of tot de ommuring van het kapittel van Sint Marie, en kan zeker omstreeks 1200 gemaakt

zijn. Het formaat van deze stenen is 33 x 17 x 10 cm, en ook het gewicht mag wel vermeld worden, wat nogal eens vergeten wordt. Eén zo'n steen woog in vochtige, pas gevormde toestand ongeveer 10 kg en de droge, gebakken steen nog ongeveer 8 kg. Het is bijna onbegrijpelijk hoe de steenbakkers en daarna de metselaars met zulke zware stukken te werk gingen. Natuurlijk vormde men slechts één steen tegelijk: de grote steenvormen met de 5 tot 7 bakjes, die het tegenwoordig thuis aan de wand zo goed doen, kende men in de middeleeuwen niet. Gaandeweg heeft men het steenformaat verkleind om tot handzamer stukken te komen.²

Toen in de zestiende eeuw het dwangslot Vredenburg gebouwd werd, heeft men daarin nog veel stenen verwerkt van 29/30 x 14/15 x 6 1/2/7 cm, maar ook grote hoeveelheden met een afmeting van slechts 21 1/2 x 9 x 5 cm. Er zijn inderdaad ook nog echte kloostermoppen in dit gebouw gebruikt, maar deze waren afkomstig van afbraak en van oude gebouwen uit de 13de eeuw.³

Mooie, rode kleur

De oude bakstenen zijn meestal mooi rood van kleur, welke tint te danken is aan het ijzergehalte van de klei. De Rijnklei in de omgeving van Utrecht is overal roodbakkend, en men had dit materiaal alom voor het grijpen. De vraag waar precies de kloostermoppen van St. Marie zijn gebakken, is dus moeilijk te beantwoorden. Het was zelfs wel mogelijk in de eigenlijke stad stenen te bakken, maar dat heeft men gauw verboden. Wegens het brandgevaar en de hinderlijke rook, maar ook om grondverlies tegen te gaan, werd over het algemeen steenbakkerij alleen toegestaan buiten de stadsmuren.⁴

Over de tijd omstreeks 1200 is ons daarover niets met zekerheid bekend, maar de oudste vermelding van stenen bakken bij Utrecht betreft inderdaad een plek „prope muros”, dat is letterlijk „dicht bij de stadsmuren”; bedoeld wordt buiten deze muren. Dit bericht is van 1265.⁵

Uit de veertiende en vijftiende eeuw is in allerlei archiefstukken al heel wat meer over de Utrechtse steenbakkerij te vinden. Er was in de veertiende eeuw een stadssteenvoven buiten de Katharijnepoort; ⁶ de ligging daarvan is niet precies bekend: misschien aan de Leidse Rijn, of dicht bij het klooster Bethlehem. Er waren steenbakkers buiten de Tolsteegpoort, dus waarschijnlijk aan de Krom-

me Rijn, en later zeker aan de „Vaart”; en er waren verschillende bedrijven buiten de Weerdpoot, dus langs de Vecht. Ook daar was een stadstichelarij, die op het gebied van Maarssen lag; ze lag vermoedelijk op de rechter oever van de Vecht, voorbij het Lauwerecht, doch nog voor de Rode brug. Het kapittel van Sint Marie en het Servaasklooster trokken elk jaar een rente uit een deel van het terrein, welke bedragen ieder jaar in de kameraarsrekeningen werden verantwoord.⁶

Aan vaarwater

Het is met opzet, dat we de riviernamen erbij vermelden, want een steenbakkerij lag bijna altijd aan vaarwater; dat was van groot belang voor de aanvoer van de brandstof en het transport van de gebakken stenen, terwijl ook de klei veelal per schuit werd aangevoerd. Ook moet men zich goed voor ogen stellen, dat het niet bleef bij alleen maar stenen bakken; men maakte ook dakpannen en vloertegels. Bij de dakpannen had men twee soorten: de gebogen onder- en bovenpannen en de platte daktegels. Daarbij kwamen dan nog bijzondere modellen zoals vorstpannen. Vloertegels konden variëren van eenvoudige, rode plavuizen tot geglazuurde estriken met groene, gele, bruine of zwarte kleur, en van diverse maten. Ook rode tegels, met daarop figuren in geel, werden al omstreeks 1300 gemaakt.⁷

Laten we ons nu verder bezig houden met de steenbakkerij aan de Vecht. In het stadsgedeelte, „de bemuurde Weerd”, dat omstreeks 1400 met een extra muur bij de stad werd getrokken, hadden verscheidene pottenbakkers en tegelbakkers hun bedrijven. Maar voor een steenoven, die veel meer ruimte eist voor droogvelden en haaghutten,

Jaarverslag

Ter gelegenheid van het vijftigjarig bestaan heeft de Crediet- en Effectenbank het jaarverslag verpakt in een bijzonder verzorgd boekwerkje, dat met talrijke foto's en andere afbeeldingen herinnert aan het Utrecht en de Utrechters van een halve eeuw geleden. Wie kans ziet dit jaarverslag te bemachtigen, zal er veel moois in aantreffen.

Het muurfragment uit het kapittel van St. Marie op zijn vindplaats. Het bakstenen brok muur ligt nu in de tuin van het archiefgebouw aan de Alexander Numankade.

was hier geen plaats genoeg. De reeds genoemde stadstichelarij lag daarom verder noordwaarts buiten de nieuwe muur. In het midden van de vijftiende eeuw stonden er twee ovens. De „schutmeester” ontving van de ene oven telkens honderd „cromsteerten” per baksel, en van de andere vijftig.⁸

Het bedrijf heeft in de bodem nog allerlei resten achter gelaten. Waarschijnlijk zijn hier ook particuliere steenbakkers geweest, evenals aan de overkant van het water langs de Lage Noord. Ook daar zijn al meermalen misbaksels van stenen of pannen gevonden, zoals in 1960 in het perceel Lage Noord 26. Maar het vinden van zulke misbaksels bewijst niet rechtstreeks de ligging van het bedrijf, omdat dergelijk puin en afval vaak elders werden gestort voor grondophoging of oever-

versterking. Misschien zou een speciaal onderzoek de brandsporen van een of meer ovens aan het licht kunnen brengen.

Kloosters en kastelen

Verderop, voorbij de Rode brug, lag aan de westzijde van de Vecht het Cisterciënzer klooster Mariëndaal. Vrij zeker zijn daar in de loop der jaren de stenen voor de diverse gebouwen ter plaatse gebakken. Er waren ook mooie tegelvloeren in, zoals bij de opgravingen in de jaren vijftig is gebleken.⁹ Nu was deze omstreeks 1245 gestichte abdij een nonnenklooster, maar men kon een overeenkomst sluiten met een steenbakker, die dan vrij zelfstandig de kloostersteenoven kon exploiteren. Op dezelfde manier gingen ook de edele heren te werk die op hun land een versterkt kasteel bouwden. Er zijn veel kastelen langs de Vecht verzezen, en ze werden vaak verbouwd en vergroot. Het aantal bakstenen dat eraan verbruikt is, kan niet bij benadering geschat worden, maar er was werk genoeg voor de steen- en pannebakkers. En wanneer er in de buurt eens minder vraag was, dan kon men de produkten grif kwijt in de stad Utrecht of in Amsterdam.

In sommige Vechtkastelen zijn nog middeleeuwse muurgedeelten over, maar daarvan is meestal weinig te zien. Dat is bijvoorbeeld het geval in de kastelen Zuilen, Nijenrode en Loenersloot. Andere gebouwen zijn thans bijna spoorloos verdwenen, zoals Vreeland. In het midden van de dertiende eeuw werd deze sterkte door de Utrechtse bisschop Hendrik van Vianden gebouwd; helemaal van baksteen. Bisschop Jan van Diest verpandde in 1327 het kasteel aan graaf Willem van Holland. Uit de rekeningen van de graven van Holland weten we, dat in 1345 en 1346 52.000 bakstenen werden gekocht om het kasteel te verbouwen en versterken. Een bode moest overal langs de Vecht bij de steenovens aanzeggen, dat men zijn bakstenen alleen maar aan de graaf mocht verkopen. Een mooi bewijs dat er vele steenbakkerijen waren.¹⁰ Vijftig jaar later, in 1399, heeft volgens een dergelijke rekening hertog Albrecht ongeveer 75 pond uitgegeven om bakstenen te kopen aan de Vecht.¹¹ Zo'n bedrag was in die tijd goed voor een 100.000 stenen.

Vele bewijzen

In Utrechtse stadsrekeningen en kerkrekeningen zijn nog veel meer bewijzen te vinden van de

steenbakkerij aan de Vecht. Er is namelijk sprake van stadssteen en van Vechtsteen. De stadssteen van de stedelijke ovens was voor de burgers extra goedkoop, maar de stad kon onmogelijk aan alle vraag voldoen, en de levering door particulieren werd dan ook niet belemmerd. Integendeel, de stedelijke belasting op bakstenen, die al in 1430 bestond, bedroeg voor de stadssteen 5 stuivers per duizend, en voor de Vechtsteen maar 2 stuivers.¹² Op die manier werd voor het publiek het prijsverschil tussen de beide steensoorten gedeeltelijk weggewerkt. Ook de aankoop van daktegels van buiten de stad werd geenszins belemmerd. De stadssteenbakkers moesten zich strikt houden aan de door de stad voorgeschreven steenmaten; in hoeverre de steenbakkers aan de Vecht zich daarbij aanpasten is de vraag. Buiten de stadsvrijheid had de stad daarover niets te zeggen, maar zij kon zo gewenst de invoer van te kleine steen wel verbieden.

*F. H. Landzaat met medewerking van
mej. dr. J. Hollestelle.*

1. J. Hollestelle, *De steenbakkerij in de Nederlanden*. Assen, 1961, blz. 78.
2. *Idem*, blz. 80-83.
3. C. Temminck Groll, *Vondsten Vredenburg*. In: *Maandblad Oud-Utrecht* 32, 1960, blz. 17.
4. J. Hollestelle, *De steenbakkerij in de Nederlanden*. Assen, 1961, blz. 144-147.
5. *Archieven der Ridderlijke Duitse Orde. Balle van Utrecht*. Uitgeg. d. J. J. de Geer van Oudegein, Utrecht, 1871, blz. 303. Zie ook: G. Brom, *Regesten van oorkonden* . . . , blz. 293.
6. *De oudste kameraarsrekening der stad Utrecht, 1380*. In: *Codex diplomaticus Neerlandicus*, Serie 2, nr. II 1, blz. 118 en 154, 155.
7. *Hollestelle, aangeh. werk*, blz. 62-74.
8. K. Burman, *Utrechtse Jaarboeken, 1750*. Dl. II, blz. 16. Ook het stadsbedrijf buiten de Katharijnepoort bestond nog; het was toen waarschijnlijk een panoven.
9. C. D. Temminck Groll, in *Irb. Oud-Utrecht 1958*, blz. 61-72.
10. *Rekeningen der grafelijkheid van Holland*, Uitgeg. d. H. G. Hamaker. *Werken Hist. Gen.* 21, blz. 295, 409, 418, 439.
11. *Idem*, deel 2, blz. . . .
12. S. Muller, *De middeleeuwse rechtsbronnen der stad Utrecht*. *Oude Vad. Rechtsbronnen* 3. 1883, blz. 281.